

Володимир Короленко

Шкільна програма

Сліпий музикант

Від автора

До шостого видання¹

Почуваю, що перегляд та доповнення у повісті, яка витримала вже кілька видань, несподівані і потребують деякого пояснення. Основний психологічний мотив етюда — це інстинктивний, органічний потяг до світла. Звідси душевна криза мого героя і її розв'язання. І в словесних, і в друкованих критичних увагах мені доводилось натрапляти на заперечення, видимо, дуже ґрунтовне: на думку тих, хто заперечує, цього мотиву нема у сліпонароджених, які ніколи не бачили світла і тому не повинні почувати, що позбавлені того, чого зовсім не знають. Ця думка не здається мені правильною: ми ніколи не літали, як птахи, проте всі знають, як довго відчуття польоту супроводить дитячі й юнацькі сни. Мушу однак признатися, що цей мотив увійшов до моєї роботи,

¹ В цьому виданні було зроблено значні доповнення. (Прим. автора.)

як апріорний, підказаний лише уявою. Аж через кілька вже років після того, як мій етюд почав виходити окремими виданнями, щаслива нагода дала мені під час однієї з моїх екскурсій можливість безпосереднього спостереження. Постаті двох дзвонарів (сліпий та сліпонароджений), що їх читач знайде в розд. VI, відмінність їх настроїв, сцена з дітьми, Єгорові слова про сни — все це я занотував у своїй записній книжці просто з натури, на вищій дзвіниці Саровського монастиря Тамбовської єпархії, де обидва сліпі дзвонарі, може, й тепер ще водять одвідувачів на дзвіницю. Відтоді цей епізод — на мою думку, вирішальний у зазначеному питанні — лежав на моїй совісті при кожному новому виданні мого етюда, і тільки те, що трудно братися знову до старої теми, заважало мені ввести його раніше. Тепер він становить найістотнішу частину додатків, що увійшли в це видання. Інше все виникло попутно, бо, — раз порушивши колишню тему, — я вже не міг обмежитися механічною вставкою, і робота уяви, що потрапила в давнішу колію, природно відбилася і на суміжних частинах повісті.

25 лютого 1898 р.

Розділ перший

I

Дитина народилася в багатій сім'ї Південно-західного краю, глухої півночі. Молода мати лежала в глибокому забутті, та коли в кімнаті пролунав перший крик новонародженого, тихий і жалібний, вона заметалася з заплющеними очима у своїй постелі. Її губи шепотіли щось, і на блідому обличчі з лагідними, майже дитячими ще рисами з'явилася гримаса нетерпеливого страждання, як у пещеної дитини, що відчуває незвичне горе.

Бабка нахилилася вухом до її щось тихо шепочучих губ.

— Чого... чого це він? — питала хвора ледве чутно.

Бабка не зрозуміла, про що питають. Дитина знову закричала. По обличчю хворої пробіг відбиток гострого страждання, і з заплющених очей сковзнула велика сльоза.

— Чого, чого? — як і перше, тихо шепотіли її губи.

Цим разом бабка зрозуміла запитання і спокійно відказала:

— Ви питаєте, чого дитина плаче? Це завсіди так буває, заспокойтеся.

Але мати не могла заспокоїтись. Вона здригалася щоразу, коли чула новий крик дитини, і все повторювала з гнівним нетерпінням:

— Чого... так... так жахливо?

Бабка не вчувала у крикові дитини нічого особливого і, бачачи, що мати говорить мов у неясному забутті та, мабуть, просто марить, облишила її і стала порати дитину.

Юна мати замовкла, і тільки часом якесь важке страждання, що не могло прорватися назовні рухами чи словами, витискувало з її очей крупні сльози. Вони просочувались крізь густі вії і тихо котилися по блідих, як мармур, щоках.

Може, серце матері почуло, що разом з новонародженою дитиною прийшло на світ темне, незбутнє горе, яке нависло над колискою, щоб іти в парі з новим життям до самої могили.

А може, це було й справжнє марення. Та чи так, чи сяк, але дитина народилася сліпою.

II

Спочатку ніхто цього не помітив. Хлопчик дивився тим тьмяним і невиразним поглядом, яким дивляться до певного віку усі новонароджені діти. Дні збігали за днями, життя нової людини лічили вже на тижні. Її очі проясніли, з них зійшла мутна поволока, зіниця визначилась. Але дитина не

повертала голови за ясным променем, який линув у кімнату разом з веселим щебетанням птахів та з шепотом зелених буків, що погойдувались біля самих вікон у густому сільському саду. Мати, яка встигла одужати, перша занепокоєно спостерегла чудний вираз дитячого обличчя, що завжди було нерухоме і якимось не по-дитячому серйозне.

Молода жінка дивилася на людей, як сполохана горлиця, і питала:

— Скажіть же мені, чого він такий?

— Який? — байдуже перепитували сторонні. — Він нічим не різниться від інших дітей такого віку.

— Подивіться, як чудно шукає він щось руками...

— Дитина не може ще координувати рухів рук з зоровими враженнями, — відповів лікар.

— Чого ж він дивиться все в одному напрямі?.. Він... він сліпий? — вирвався раптом з грудей матері страшний здогад, і ніхто не міг її заспокоїти.

Лікар узяв дитину на руки, швидко повернув до світла і зазирнув в очі. Він трохи збентежився і, сказавши кілька незначних фраз, поїхав, обіцяючи вернутися днів за два.

Мати плакала й билась, мов підстрелений птах, пригортаючи дитину до своїх грудей, тимчасом як очі хлопчика дивилися все тим самим

нерухоми́м і суворим поглядом.

Лікар, справді, вернувся днів через два, захопивши з собою офтальмоскоп. Він засвітив свічку, наближав і віддаляв її від дитячого ока, заглядав у нього і, нарешті, сказав із зніяковілим виглядом:

— На жаль, пані, ви не помилилися... Хлопчик, справді, сліпий, і до того безнадійно...

Мати вислухала цю звістку з спокійним смутком.

— Я знала давно, — сказала вона тихо.

III

Сім'я, в якій народився сліпий хлопчик, була невелика. Крім названих уже осіб, вона складалася ще з батька та «дяді Максима», як звали його всі без винятку домашні і навіть сторонні. Батько був такий, як тисячі інших сільських поміщиків Південно-західного краю: він був добродушний, мабуть, навіть, добрий, пильно наглядав за робітниками і дуже любив будувати й перебудовувати млини. Ця праця забирала майже весь його час, і тому голос його лунав у домі лише в певні, визначені години дня, що збігалися з обідом, сніданком та іншими такими подіями. В цих випадках він завжди казав незмінну фразу: «Чи здорова ти, моя голубко?» — після чого сідав до

столу і вже майже нічого не говорив, хіба коли-не-коли сповіщав щось про дубові вали та шестерні. Зрозуміло, що його мирне й нехитре існування мало відбивалося на душевному складі його сина. Зате дядя Максим був зовсім інша людина. Років за десять перед описуваними подіями дядя Максим був відомий як найнебезпечніший забіяка не тільки в околицях його маєтку, а навіть у Києві «на Контрактах»². Усі дивувалися, як це в такій поважній з усякого погляду сім'ї, якою була сім'я пані Попельської, народженої Яценко, міг удатися такий жахливий братік. Ніхто не знав, як слід з ним поводитися і чим йому догодити. На ласкаві речі панів він відповідав нечемностями, а селянам дарував свавільство й грубощі, на які найлагідніший із «шляхтичів» неодмінно відповідав би ляпасами. Врешті, на велику радість усіх добромисних людей, дядя Максим за щось дуже розгнівався на австрійців і виїхав до Італії: там він приєднався до такого ж забіяки й еретика — Гарібальді, що, як з жахом переказували пани поміщики, побратався з чортом і за ніщо має самого папу. Звичайно, таким способом Максим навіки занапастив свою бентежну

² «Контракти» — місцева назва колись славетного київського ярмарку. (Прим. автора.)

схизматичну душу, зате «Контракти» проходили з меншими скандалами і багато благородних матусь перестало турбуватися за долю своїх синів.

Мабуть, австрійці й собі дуже розгнівалися на дядю Максима. Час від часу у Кур'єрку, здавен улюбленій газеті панів поміщиків, згадувалося в реляціях його ім'я серед одчайдушних гарібальдійських сподвижників, доки одного разу з того ж таки Кур'єрка пани не довідалися, що Максим упав разом з конем на полі бою. Розлючені австрійці, які давно вже, очевидно, гострили зуби на завзятого волинця (що ним, мало не одним, на думку його земляків, тримався ще Гарібальді), порубали його, як капусту.

— Погано скінчив Максим, — сказали собі пани і приписали це спеціальному заступництву св. Петра за свого намісника. Максима вважали померлим.

Виявилось, проте, що австрійські шаблі не здолали вигнати з Максима його затятої душі і вона лишилась, хоч і в дуже попсованому тілі. Гарібальдійські забіяки винесли свого гідного товариша з бійки, віддали його кудись до госпіталю, і от, через кілька років, Максим несподівано прибув у дім своєї сестри, де й залишився.

Тепер йому було вже не до дуелей. Праву ногу йому зовсім відрізали, і тому він ходив на милиці, а

ліва рука була покалічена і придатна лише на те, щоб сяк-так спиратися на ціпок. Та й взагалі він став серйознішим, вгамувався, і тільки часом його гострий язик орудував так само влучно, як колись шабля. Він перестав їздити на «Контракти», рідко бував серед товариства і здебільшого проводив час у своїй бібліотеці, читаючи якісь книжки, про які ніхто нічого не знав, крім припущення, що книжки зовсім безбожні. Він і писав щось, та як його роботи ніколи не друкувалися в Кур'єрку, то ніхто не надавав їм серйозної ваги.

У той час, коли в сільському будиночку появилася і стала рости нова істота, в коротко обстриженому волоссі дяді Максима вже пробивалася срібляста сивина. Плечі від постійного упирання милиць піднялися, тулуб набрав квадратної форми. Химерний вигляд, похмуро зсунуті брови, стукіт милиць та клуби тютюнового диму, якими він постійно повивав себе, не випускаючи з рота люльки, — усе це лякало сторонніх, і тільки близькі до інваліда люди знали, що в порубаному тілі б'ється гаряче й добре серце, а в великій квадратній голові, укритій щетиною густого волосся, працює невгамовна думка.

Та навіть і близькі люди не знали, над яким питанням працювала ця думка в той час. Вони бачили тільки, що дядя Максим, оповитий синім димом, просиджує часом цілі години без руху, з

затуманеним поглядом і похмуро зсунутими густими бровами. Тимчасом, знівечений боєць думав про те, що життя — боротьба і що в ньому немає місця для інвалідів. На думку йому спадало, що він навіки вже вибув з лав і тепер даремно завантажує собою фурштат³; йому здавалося, що він рицар, вибитий з сідла життям і повалений у прах. Чи не легкодухо звиватися в поросі, мов розчавлений черв'як; чи не легкодухо хапатися за стремено переможця, вимолюючи в нього жалюгідні рештки власного існування?

Доки дядя Максим з холодною мужністю обмірковував цю пекучу думку, зважуючи й зіставляючи доводи за і проти, перед його очима почала мелькати нова істота, якій доля судила з'явитися на світ уже інвалідом. Спершу він не звертав уваги на сліпу дитину, але потім дивна подібність долі хлопчика до його власної зацікавила дядю Максима.

— Гм... так, — замислено сказав він одного разу, скося позираючи на хлоп'я, — цей малий теж інвалід. Як скласти нас обох докупи, то, гляди, вийшла б одна сяка-така мізерія.

Відтоді його погляд став спинятися на дитині чимраз частіше.

³ Військовий обоз (нім.)